

dokunulmazlığı hurmet, dokunulmazlığı kaldırın gerekçelerin bulunması durumu ibâha, bunun konusu veya sonucu mubah kavramıyla ifade edilir (bk. İSMET). Meselâ meşrû müdafaa gibi gerekçelerin varlığı durumunda haksız tarafın hurmet ilkesine siğınmasına müsaade edilmez; yine iztîrar halinde olduğu gibi normal şartlarda suç sayılan bir fiil suç olmaktan çıkar. Ceza hukukunda topluca "hukuka uygunluk sebepleri" diye adlandırılan bu gerekçeler fakihler tarafından daha çok ibâha eksenli kavamlarla işlenmiştir. Günümüz Arap ülkeleri ceza hukuku literatürü yanında çağdaş İslâm hukuku yazarları da bunları "esbâbül-ibâha" adıyla ele alırlar. Bu arada hukuk düzeninin cezalandırmadığı fiiller hakkında genel bir iznin varlığını belirtmek üzere kanunsuz suç ve cezanın olmayacağı ilkesi de bir çeşit aslı ibâha olarak değerlendirilir. Öte yandan milletlerarası ilişkilerin incelendiği fûrû kitaplarının ilgili bölümleriyle "siyer" adını taşıyan müstakîl eserlerde de can ve mal dokunulmazlığını ortadan kaldırın gerekçeler üzerinde durulurken ibâha, istibâha ve mubah kavamlarından geniş biçimde yararlanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "bvḥ" md.; *Tehânevî*, *Keşşâf*, I, 113-114; *Wensinck*, *el-Mu'cem*, "bvḥ" md.; *Ebû Dâvûd*, "Et'ime", 30; *Şâfiî*, *el-Ūm*, I, 186; II, 137, 197; III, 2, 122; V, 162; a.mlf., *İhtilâfū'l-hâdiṣ* (a.mlf., *el-Ūm* içinde), VII, 59; a.mlf., *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1399/1979, s. 209, 229; *Cessâs*, *el-Fuṣûl fî'l-uṣûl* (nşr. Ucetyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1405/1985, I, 163-164, 257-261, 347; II, 77-100, 158-165, 294-305; IV, 175-176; *İbn Fürek*, *el-Hudûd fî'l-uṣûl* (nşr. Muhammed es-Süleymanî), Beyrut 1999, s. 137-138; *Ebû'l-Hüseyin el-Basri*, *el-Mu'temed fî uṣûli'l-fîkh* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dîmaşk 1384-85/1964-65, I, 363-372; II, 868-889; *İbn Hazm*, *el-İhkâm* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire, ts. (Matbaâtül-âsimî), I, 47-60; *İmâmû'l-Haremeyn el-Cüveynî*, *el-Burâh fî uṣûli'l-fîkh* (nşr. Abdûlazîm ed-Dîb), Devha 1399, I, 87-101, 308, 313; *Serahî*, *Şerhu's-Sîyeri'l-kebir* (nşr. Selâhaddin el-Münecid), Kahire 1971, I, 191, 318; *Gazzâlî*, *el-Müstaṣfâ*, Bulak 1324, I, 65, 73-76, 82, 100, 217-223; *Seyfeddin el-Âmidî*, *el-İhkâm fî uṣûli'l-ahkâm*, Kahire 1387/1968, I, 114-118; *Karâfî*, *el-Furûk* (nşr. M. Revâv Kalâci), Beyrut, ts. (Dârû'l-mârifâ), III, 73-77, 131-132, 143-145, 208-218; *Tûfî*, *Şerhu Muhtaṣarı'r-Raužâ* (nşr. Abdüllâh b. Abdülmuhâsin et-Türkî), Beyrut 1407/1987, I, 261-264; *Adudüddîn el-Îcî*, *Şerh 'alâ Muhtaṣarı'l-Müntehâ*, Bulak 1317, II, 5-7; *İsnevi*, *Nihâyetü's-sûl* (Muhammed b. Hasan el-Bedâhi, *Şerhu'l-Bedaħî* içinde), Beyrut 1405/1984, I, 149-177; *Şâtîbi*, *el-Muwaṭafâkât*, I, 109-187; III, 326-335; *Teftâzânî*, *et-Telvîh* (nşr. M. Adnân Derîvîş), Beyrut 1419/1998, I, 328-347, 373-419; II, 268-272; *Molla Fenârî*, *Fuṣûlü'l-bedâyî'*,

İstanbul 1289, I, 209-237; *İbnü'l-Hümâm*, *et-Tâhîrî* (İbn Emîru Hâc, *et-Tâkîrî ve't-tâhîrî* içinde), II, 142-146; *İbn Emîru Hâc*, *et-Tâkîrî ve't-tâhîrî*, Bulak 1316, II, 142-146; *Süyûtî*, *el-Esbâh ve'n-nezâ'îr* (nşr. Muhammed el-Mutâsim-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1407/1987, s. 133-138, 209-215; *Ahmed b. Muhammed el-Hamevî*, *Ğamzü 'uyûni'l-beşâ'îr*, Beyrut 1405/1985, I, 223-230, 335-357; *M. Seyyid Bey*, *Usûl-i Fîkih*, İstanbul 1333, I, 79-81; N. L. Coulson, *Conflicts and Tensions in Islamic Jurisprudence*, Chicago-London 1969, s. 29-30, 103; *Dâvûd el-Attâr*, *Tecâvüzü'd-dîfâ'iş-şerî'i*, (baskı yeri yok) 1402/1982 (el-Merkezî'l-İslâmî), s. 31-124; M. Seyyid Abdüttâvâb, *ed-Dîfâ'uş-şerî'i fî'l-fîkîr'l-İslâmî*, Kahire 1983, 19-56; M. Sellâm Medkûr, *Nazariyyetü'l-ibâha ̄nde'l-uṣûliyyîn ve'l-fukâhâ*, (baskı yeri yok) 1984 (Dârû'n-nehdâti'l-Arabîye); M. Ebû'l-Feth el-Beyânûnî, *el-İhümü'l-teklîfî fîş-şerî'ati'l-İslâmîye*, Dîmaşk 1409/1988, s. 25-70, 232-258; *Ahmad Hasan*, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, Islamabad 1994, s. 38, 57; M. Ebû Zehre, *el-İmâmûş-Şâdîk*, (baskı yeri ve tarihi yok) (Dârû'l-fîkîr'l-Arabî), s. 503-506; a.mlf., *İbn Hazm*, (baskı yeri ve tarihi yok) (Dârû'l-fîkîr'l-Arabî), s. 373-376; J. Schacht, "İbâha", *El²* (ing.), III, 660-662; "İbâha", *Mu.F*, I, 156-172; "İbâha", *Mu.F*, I, 126-135; M. Saîd Ramazan el-Bûtî, "el-İbâha", *el-Mevsûlâtü'l-İArabiyye*, Dîmaşk 1998, I, 27-28.

İBRAHİM KÂFİ DÖNMEZ

- Γ MU'CEM
(bk. SÖZLÜK).
- Γ MU'CEM
(المجمّع)
- Γ Râvilerin adlarına göre alfabetik olarak düzenlenen eserlerin genel adı.

Sözlükte "kapalılık" anlamındaki *ucme* kökünden türeyen *i'câm* "kapalılığı gidermek", *mu'cem* ise "kapalılığı giderme / kapalılığı giderilmiş (söz, kelime, harf vb.)" demektir. Buna göre benzer harfler arasındaki karışıklığı noktalarla gidermeye *i'câm*, noktalı harflere *el-hurûfî'l-mu'ceme*, bazlarına nokta koymak suretiyle karışıklığı / kapalılığı giderilen alfabe harflerine de *hurûfî'l-mu'ceme* denir. Özel isimlerin alfabe sırasına göre dizimini esas alan eserlerle sözlüklerde *mu'cem* adının verilmesi de isimlerdeki karışıklığı önleyen, kelimelerin anlamları arasında karışıklığı gideren eserler olmaları sebebiyledir. *mu'cem* terimi sözlük, tefsir ve hadis, tabakat ve biyografi, ülke adları gibi çeşitli alanlarda kullanılır. Isimlerin alfabetik sıralandığı çalışmalarla ve ansiklopedik tertibe de bu ad verilmektedir. İlk

râvisine (sahâbe) göre tertip edilen müsned türü eserlerin aksine son râvisine göre düzenlenen eserlere de *mu'cem* denmektedir.

Hadis ilminde *mu'cem* bir telif türü olup râvilerine göre tertip edilen kitapları ifade etmektedir. Bu kitaplar ya ilk veya son râvilerine (müellîfin hocaları) yahut râvilerin ülkelerine göre alfabetik olarak kaleme alınır. Her râvinin adı altında râvîyet ettiği bütün hadisler toplanabildiği gibi özellikle âlî isnadlılarından seçmeler yapılarak rivayetlerinden örnekler de verilebilir (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *el-Mü'errihü'l-İArabi*, XV/40 [1989], s. 158). *mu'cemlerde* sıralama nâdiren hocanın vefat tarihine yahut ilim ve fazilet bakımından üstünlüğüne göre de yapılabılır (Abdülhay el-Kettâmî, II, 41-42). İlk dönenlerin aksine bir âlimin hocalarının, ders arkadaşlarının veya talebelerinin zikredildiği kitaplara da *mu'cem* denmektedir. *İbn Hacer el-Askalânî*'nın *el-Mecma'u'l-mü'esses*, *Bikâî*'nın *'Unvânü'z-zamân fî terâcimi's-şüyûh ve'l-akrân*, *Kâdî İyâz*'ın *Mu'cemü şüyûhi's-Şâdîfî* (*İbn Sükkere*) ve *İbnü'l-Ebbâr*'ın *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî es-Şâdîfî* adlı eserleri bu türün örnekleridir. *mu'cem* terimi aynı zamanda bilgilerin alfabetik düzenlendiği çalışmaların genel adıdır. Türkçe'de hadis terimleri sözlüğü denilen eserlerin Arapça karşılığı olarak yine *mu'cem* kelimesi kullanılır. Abdurrahman b. İbrahim el-Humeysi'nin *Mu'cemü 'Ulûmi'l-hâdiṣi'n-nebevi*'si böyle bir çalışmadır. Bir müellîfin kendilerinden hadis aldığı hocalarının birer hadisine yer veren *mu'cemler* bir yönüyle meşye-hâlarda alfabetik olma şartı yoktur. Meşye-hâla terimi daha ziyade erken dönemde muhaddislerince, bir musannifin hocalarının isimlerinin ve onlardan dinlediği rivayetlerin sıralanması ile meydana gelen eserler için kullanılmış, daha sonraları aynı telif türü *mu'cem* diye anılmış ve bu kullanım yaygınlaşmıştır. Doğulu İslâm âlimleri bu telif türüne aynı zamanda "sebet" ismini vermişlerse de sebet terimi, daha çok talebenin hocasından hadis veya icâzet alma tarihine göre düzenlenlenen eserleri ifade etmektedir. Kuzey Afrika ve Endülüs ulemâsı, geç dönem çalışmalarında aynı anlama gelen "bernâmec" veya "fehrese" kelimelerini tercih etmişlerdir. Buna göre *mu'cemler* "mu'cemü'l-hâdîs" ve "mu'cemü's-şüyûh" diye iki grupta ele almak mümkündür. *mu'cemü'l-hâdîs* dair eserlerde müellîf

hocasının ismini belirttiğten sonra kendisi hakkında kısaca bilgi verir ve onun taraklıyle rivayet ettiği hadisleri zikreder. Mu'cemü's-şüyühlarda ise şeyhlerin biyografileri verilip genellikle onlardan rivayet içâzeti alınan eserlerin listesi sıralanır. Mu'cemü'l-hadîs türünün önemli kısmı sahâbe mu'cemleridir. Sahâbe isimlerinin alfabetik sıralanıp rivayet ettikleri hadislerin kaydedildiği bu eserler arasında Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin ve İbn Kâni'in Mu'cemü's-sahâbe'leri anılabılır.

Mu'cem kelimesini terim anlamında Mu'cemü's-şüyüh adlı kitabında ilk kullanılan müellifin Ebû Ya'lâ el-Mevsilî olduğu ileri sürülmüştür. Daha önce Fesevî ve Nesâî de hocalarının isimlerini ihtiva eden mu'cemler yazmışlarsa da bunlar alfabetik değildir. Hadis ilmi sahasında yapılan bazı modern çalışmalarla ise mu'cem "kelime fihristi" anlamına gelmektedir. Wensinck'in *el-Mu'cemü'l-müfeħħes li-elfâzî'l-hadîsi'n-nebevî*, Ebû'l-Fidâ Sâmî et-Tûnî'nin *Mu'cemü mesâñidi kütübî'l-hadîs* ve Muhammed Hüseyin Ebû'l-Fûtûh'un *Mu'cemü elfâzî'l-hadîsi'n-nebeviyyî's-şerîf fi sahihi'l-Buhâri* adlı eseri bu tür çalışmalarandandır.

Literatür. 1. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Taberânî'nin üç mu'ceminin en geniş olup sahasındaki en hacimli mu'cemdir. Eserde sahâbe adları alfabetik olarak sıralanmış, az hadis rivayet edenlerin (mukillûn) bütün rivayetleri derlenmiş, çok hadis rivayet edenlerin (mûksîrûn) rivayetlerinden seçmeler yapılmış ve yaklaşık 25.000 hadis bir araya getirilmiştir. Mûksîrûndan olan sahâbîlerden Abdullâh b. Abbas ve Abdullâh b. Ömer'in rivayetlerine yer verilmiş, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullâh, Ebû Saîd el-Hudrî ve Hz. Âîşe'nin müsnedleri zikredilmemiş, Ebû Hüreyre'nin rivayetleri ise *Müsnedü Ebî Hüreyre* adıyla müstakil bir ciltte toplanmıştır. *el-Mu'cemü'l-kebîr*'in *Kütüb-i Sitte*'ye olan zevâidleri Nûreddîn el-Heysemî'nin *Mecma'u'z-zevâ'id*'inde yer almaktadır. Eser Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (I-XXV, Bağdat 1978, 1983, 1987; Musul-Kahire 1405/1984; Beyrut 1414/1993; Riyad 1415/1994) ve Muhammed Habîb el-Hîle (Tâif 1988) tarafından neşredilmiştir. İbn Ballabân *el-Mu'cemü'l-kebîr*'i bablarına göre düzenlemiştir (Kettânî, s. 13-14). Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*, *el-Mu'cemü'l-evsaṭ* ve *el-Mu'cemü's-şâgîr*'ı bu türün en meşhur eserleri olduğundan "meâcîm" denildiği zaman bu üç eser, "mu'cem" denilince de *el-Mu'cemü'l-kebîr* kastedilir. 2. *el-Mu'cemü'l-evsaṭ*. Ta-

berânî bu eserinde 2000 kadar hocasının adını sıralamış ve onların 12.000 rivayetine yer vermiştir (Mahmûd et-Tâhhânî'nın neşrine 9485, Târik b. İvazullâh neşrine 9489 hadis mevcuttur). Kendilerinden az hadis rivayet ettiği hocalardan birkaç rivayet, çok hadis rivayet ettiklerinden elâiden fazla hadis zikrettiği olmuştur. Eserde senedinin bir yerinde râvî sayısı teke düşen rivayetlere (ferd ve garîb hadisler) daha fazla yer verildiği için kitap Dârekutnî'nin *el-Efrâd*'na benzetilmiştir. *el-Mu'cemü'l-evsaṭ*'ta sahiyen mûnkere kadar her türlü rivayete yer verilmiş olup bunların bir kısmı *el-Mu'cemü'l-kebîr*'de de bulunmaktadır (nşr. Mahmûd b. Ahmed et-Tâhhânî, I-XI, Riyad 1405-1416/1985-1995; nşr. Târik b. İvazullâh b. Muhammed, Abdülmuhsîn b. İbrâhim el-Hüseynî, Kahire 1416/1995). Heysemî, *Mecma'u'l-bâhreyn fi zevâ'idî'l-Mu'cemeyn* adlı eserinde *el-Mu'cemü'l-evsaṭ* ile *el-Mu'cemü's-şâgîr*'de yer aldığı halde *Kütüb-i Sitte*'de bulunmayan rivayetleri tesbit etmiştir. 3. *el-Mu'cemü's-şâgîr*. Eserde Taberânî'nin kendilerinden hadis rivayet ettiği 1161 hocasının adı alfabetik olarak sıralanmış ve bunların birer, bazan da ikişer hadisi senedleriyle birlikte yazılmıştır. Ayrıca müellifin hocalarından nerede ve ne zaman hadis dinlediğine, bazı hadislerin sıhhatine dair açıklamalarla, râviler hakkında bilgilere, rivayet şekline ve yolculuk yaptığı yerlere dair ayrıntılara yer verilmiştir. *el-Mu'cemü's-şâgîr*'in birçok baskısı bulunmaktadır (I-II, Kahire 1968, 1983; Beyrut 1403/1983, 1406/1986, 1995; nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, I-II, Medine 1388/1968; Mekke 1992). Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr, *er-Ravzû'd-dâni ile'l-Mu'cemü's-şâgîr li't-Taberânî* adlı çalışmada eseri çeşitli nûshalarını karşılaştırıp rivayetlerin sıhhat derecesini belirterek yeniden neşretmiştir (Beyrut 1405/1985). Seyyid Tâlib Hüseyin *el-Mu'cemü's-şâgîr*'in tahkik ve tâhrîcini doktora tezi (Baħâvelpûr İslâmîye Üniversitesi), Sâlih Saîd Muhammed Zehrânî de eserin bir kısmının tahkik ve tâhrîcini yüksek lisans tezi (1407/1987. Câmiâtü Ümmî'l-kurâ külliyyetü's-şerîfave'd-dirâsâti'l-islâmîye) olarak gerçekleştirmiştir. İsmail Mutlu Kitâbi Türkçe'ye çevirmiştir (*Mu'cemü's-şâgîr Tercüme ve Şerh*, I-II, İstanbul 1996). 4. *Mu'cemü's-şüyüh*. Ebû Ya'lâ el-Mevsilî bu eserinde 335 hocasının adından sonra onlardan rivayet ettiği bir, nâdiren iki veya üç hadisi zikreder (nşr. Hüseyin Selîm Esed, Beyrut 1410/1989). 5. *Kitâbü'l-*

Mu'cem. Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, kendilerinden hadis dinlediği 336 hocasının kün-yelerini sıraladığı eserinde her birinden rivayet ettiği hadis veya hikâyelere ya-hut şiirlere yer vermiştir. 2465 hadis ihti-tiva eden kitabın ilk yarısını Ahmed b. Mîrin Seyyâd el-Belûşî tâhâkîk ederek ya-yımlamıştır (I-VI, Riyad 1412/1992). 6. *Kitâbü'l-Mu'cem fi esâmî şüyühî Ebî Bekr el-İsmâ'iili*. Müellif eserinde adla-rını sıraladığı 410 hocasından bir veya bir-kaç hadis zikretmiştir. Beş hocaından hadis rivayet etmemiş, elli altı hoca hakkında cerh ve ta'dîle yer vermiş, hocalarının bir kısmından nerede hadis din-leğiğini de belirtmiştir (nşr. Ziyâd Mu-hammed Mansûr, I-II, Medine 1410/1990; ayrıca bk. *Dâr al-İslâm*, XXIII, 127). 7. *Mu'cemü's-şüyüh* (*Mu'cemü İbnü'l-Mukrî*). İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî bu eserinde 874 hoca-sına ve her birinden dinlediği bir veya da-ha fazla hadise yer vermiştir. Hadisleri hocalarından nerede dinlediğini yazdığı gibi bir kısmının güvenilirliği hususunda açıklamada da bulunmuştur. Muhammed b. Sâlih el-Fellâh eser üzerine üç ciltlik bir doktora tezi hazırlanmıştır (1425, el-Câmiyatü'l-islâmîye kismu'd-dirâsâti'l-islâmîye [Medine]). 8. *Mu'cemü's-şüyüh* (*Mu'cemü İbn Cümey'*). Eserde müellif ken-dilerinden rivayette bulunduğu 387 ho-casının birer hadisini zikretmiştir. 9. *el-Mu'cem fi'l-hadîs*. Abdülhâlik b. Esed b. Sâbit'e ait olan eserin bir nûshası Köp-rülü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Fâzîl Ah-med Paşa, nr. 390). 10. *Mu'cemü's-şüyüh* (*el-Mu'cemü'l-kebîr*). Zehebi'nin 1040 ho-cası hakkında bilgi verdiği hacimli bir çal-ışma olup iki cilt halinde yayımlanmış (nşr. M. Habîb el-Hîle, Tâif 1408/1988), eseri Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfi de *Mu'cemü şüyühî'z-Zehebi* adıyla neş-retmiştir (Beyrut 1410/1990). Zehebi'nin *el-Mu'cemü'l-muhtaş bi'l-muhaddîsin* adıyla kaleme alıp 394 hoca hakkında bilgi verdiği eserini (nşr. M. Habîb el-Hîle, Tâif 1408/1988) bu çalışmasından ihtisar ettiği anlaşılmaktadır. Rûhiyye Abdurrah-man bu eseri de *Mu'cemü muhaddîsi'z-Zehebi* adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1413/1993). 11. *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemü'l-müfeħħes*. İbn Hacer el-Askalânî hacimli eserinde 730 hoca-sının hayatı, eserleri ve rivayet ettikleri kitap-lar hakkında geniş bilgi vermektedir. Mü-ellif bazı hocalarının hocaları hakkında da kitaplar yazmıştır (*Dâr al-İslâm*, XIX, 525). 12. *Mu'cemü's-şüyüh*. Necmeddin İbn Fehd bu eserinde 447'si erkek, altmış yedisi kadın olmak üzere 514 hocası hakkında

bilgi vermektedir (nşr. Muhammed ez-Zâ-hî, Riyad 1982).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Beyrut, ts. (Dâru ihyâ'i-t-tûrâsi'l-Arabi), neşredenin girişi, I, 5-26; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-eusat* (nşr. Mahmûd et-Tâhhân), Riyad 1405/1985, neşredenin girişi, I, 5-7; *Keşfû'z-żunûn*, II, 1735-1737; Siddîk Hasan Han, *el-Hîta fi zikri's-şâhihi's-sitte*, Beyrut 1405/1985, s. 68; Abdülhay el-Kettâni, *Fihrisü'l-fehâris*, Fas 1346, II, 41-42; M. Zubayr Siddîqi, *Hadîth Literature*, Calcutta 1961, s. 120-121; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *Ibn Hâcer el-'Askalâni*, Bağdad 1978, I, 465-499; a.mlf., "Dirâse fî ravâ'i'l-me'âcim", *el-Mû'errihû'l-'Arabî*, XV/40, Bağdad 1989, s. 158-170; Ali Yardım, *Hadîs*, İzmir 1984, II, 69-72; Kettâni, *er-Risâletü'l-mûstârafe* (Özbek), s. 13-14, 281-289; Izmirli İsmâîlî Hakki, *Hadîs Târîhi* (nşr. İbrahim Hatiboğlu), İstanbul 2001, s. 255; İsmail L. Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 65-69; M. Ali en-Necâr, "el-Me'âcim", *ME*, XXV/2 (1954), s. 169-172; Abdülkadir Palabıyık, "Taberânî ve el-Mu'cemü's-sagîr Adlı Eseri", *DÜİFD*, XIII-XIV (2001), s. 191-203; M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA*, XII, 297-298; a.mlf., "Heysemî", a.e., XVII, 292-293; a.mlf., "Ibn Hâcer el-Askalâni", a.e., XIX, 525; Emin Âşikkutlu, "İsmâîlî", a.e., XXIII, 127.

İBRAHÎM HATİBOĞLU

kelimeler (menhût) olduğudur. Meselâ "بَحْرٌ" (tiknaz) kelimesinin "بَحْرٌ" kelimelerinden, "فَلْعٌ" (kuru çamur; demir kırıntı) kelimesinin "فَلْعٌ" den ihtisar edilmesi gibi (Hilmî Halîl, s. 491). Böylece müellif, "mekâyîs" sözüyle bazı dilcilerin "el-iştikâku'l-kebir" dedikleri, her kökle ilgili kelimelerin ortak bulunduğu bir ya da birden çok temel anlamı kastetmiştir (M. Mustafa Rîdvân, s. 87).

İbn Fâris kısa önsözünde eserinin amacını ve başlıca kaynaklarını açıklamıştır. Bunların başında Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*' ile ibn Düreyd'in *el-Cemhere*'si gelir. Bu iki esere "Kitâbeyn" adını veren müellif temel anımlar ve yapay kelimeler düşüncesinin Halîl'e ait olduğunu, onun bazı kelimeleri açıklarken bu konuda yaptığı açıklamalardan esinlendiğini belirtmektedir (*Mu'cemü mekâyîsi'l-luğâ*, I, 440; Hüseyin Nassâr, II, 436; M. Mustafa Rîdvân, s. 96). Halîl b. Ahmed'le ilgili eleştirilerinde son derece saygılı davranışın müellif bu eleştirilerini çok defa *Kitâbü'l-'Ayn*'a yönelmiştir (Hüseyin Nassâr, II, 459). ibn Düreyd'i ise ağır biçimde tenkit etmekte, onun kelime uydurduğunu, yanılışları gizlediğini ve yanıldığını sıkça belirtmektedir. Sözlüğünde kabilelerin lehçe farklılarına nadir olarak yer verdiği halde ibn Düreyd'in Yemen lehçesiyle ilgili nakillerinin birçoğu -onun temel anımlar teorisile uyuşmadığı için- ağır eleştirilere mâruz kalmıştır. İbn Fâris ayrıca Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîş*' ile *el-Garîbü'l-muşannef*'inden ve İbnü's-Sikkît'in *İslâhu'l-manîk*'ından faydalanymıştır. *Mekâyîsü'l-luğâ*'da adları zikredilen ve kendilerinden nakilde bulunulan diğer dil âlimlerinden bazıları da şunlardır: Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Amr eş-Şeybânî, Ebû Zeyd el-En-sârî, Asmaî, İbnü'l-A'râbî, Sa'leb (a.g.e., II, 500).

Alfabeye harfleri sayısında yirmi sekiz bölümden (kitab) oluşan sözlükte her bölüm ikili kökler, üçlü kökler ve daha fazla harften oluşan kökler olarak üç kisma (bab) ayrılmıştır. "دَدْ ، مَدْ" gibi ikinci harfi şeddeli olan üçlü köklerle "فَلْقٌ ، زَرْلٌ" gibi iki harfin tekrarıyla meydana gelen dörtlüler ikililer kapsamına dahil edilmiştir. Muzâaf kelimeler alfabetik sıralanmış, harf sayısı üçten fazla olan kökler her ana bölümün sonunda rastgele yerleştirilmiştir. Sıralama esnasında, açıklaması yapılacak kökün ilk harfinden önce gelen harfler sona bırakılmıştır. Meselâ "cîm" bölümünde sıralama "c'e, cb, ct, cs ... cy" sek-

linde değil "ch, ch, cd, cz, cr ... cy, c'e, cb, (ct), cs" şeklinde olur.

İbn Fâris, kökleri incelerken öncelikle onların birden beşe kadar artabilen temel anımlarını zikretmiş, ardından her temel anlamla ilgili yan anımları sıralamış, en sonda da kendilerinden türeyen kelimelerin bulunmadığı (şâz) mûfredâtâ yer vermiştir. Şâz kelimeler için anlam tutarsızlığı (tebâyun), anlam uzaklığı (tebâud), anlam benzeşmezliği (adem-i inkıyâs) ve münferit anlamlı kelimeler gibi terimler kullanmıştır (I, 64, 427, 433, 460).

Müellif, temel anlam-yan anlam teorisini sahib Arapça olan, kendisinden birçok kelimenin türdeği köklerde görmüş ve uygulamıştır. Bu sebeple aşağıdaki kelime türlerinde temel anlam-yan anlam ilişkisi ve türeme ilgisi görmemiştir: Bitki ve yer adları, özel isimler ve lakaplar, tabiatnakilerin taklitide oluşan kelimeler, kalem-malem gibi pekiştirmelerin (itbâ') yapay olan ikinci kelimeleri, zarflar, harfler ve edatlar, Arapça'ya başka dillerden geçen kelimeler, sahib Arapça olduğu şüpheli kelimeler, bir harfi başka bir harften dönüşmüş (mübдел) kelimeler, bir kökün iki harfinin yer değiştirilmesiyle oluşan ferî kökler ("جَدْ"nin "جَدْ"nin maklûbu olması gibi), bir terkipten veya birkaç kelimedenden kısallılarak oluşturulmuş yapay kelimeler, türevleri olmayan tek kelime halindeki kökler (Hüseyin Nassâr, s. 447-452; M. Mustafa Rîdvân, s. 97-101). İbn Fâris, kısaltmayı ilke edindiği için kendilerinden nakilde bulunduğu dilcilerin adlarını çoğunlukla zikretmemiş, nakilleri öz ve mefhûm olarak almış, bazı kelimelerin açıklamasını terketmiş, mecazi ibarelerde özen göstermiş ve onların mecaz, müste-ar, müşebbeh ya da mahmûl olduklarını belirtmiş ("دَّ"v, "زَوْك" md.leri), mecazi anımları köklerin sonuna bırakmıştır.

İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğâ* ile *Mücmelü'l-luğâ* adlı sözlüklerinde ilk defa, Halîl b. Ahmed (*Kitâbü'l-'Ayn*) tarafından ortaya konulan taklîb (bir kökü oluşturan harflerin farklı dizimleriyle meydana gelen köklerin bir aradazik redîmesi) sistemini ortadan kaldırmış, bab esasına göre dizimi daha sağlam bir zemine oturtmuş, ayrıca sözlüklerde temel anımlar fikriyle kelime gruplarından ihtisarla elde edilen yapay kelimeler düşüncesini getirerek Arap sözlük biliminde etimolojik yaklaşımı başlatmıştır. Özellikle Radîyyüddin es-Sâgânî *el-'Ubâbü'z-zâhir* adlı eserinde, Murtazâ ez-Zebîdî *Tâcü'l-'arûs*'ta onun bu fikirlerinden yararlanmıştır. Bütün Arapça kelimeleri etimoloji

MU'CEMÜ'I-MATBÛÂTİ-I-ARABİYYE ve'l-MUARREBE (معجم المطبوعات العربية والمغربية)

Yûsuf İlyân Serkîs'in
(ö. 1932)

Arapça olan ve Arapça'ya
başka dillerden çevrilen
matbu eserlerle yazarlarına dair eseri
(bk. SERKÎS, Yûsuf İlyân).

MU'CEMÜ MEKÂYİSİ/I-LUGA (معجم مقاييس اللّة)

İbn Fâris
(ö. 395/1004)

tarafindan hazırlanan
Arapça etimolojik sözlük.

Arapça kelimelerin kendilerinden türediği köklerin ve bunların temel anımlarının bulunduğu olgusu ile (usûl -mekâyîs) aynı kökten türeyen kelimeler arasında anlam ilişkisinin mevcut olduğu gerçeğinden hareket eden İbn Fâris sözlüğünde iki nazariyeyi ispat etmeye çalışmıştır. Buna birincisi, üçlü köklerde "mîkyâs" (asıl) adını verdiği ve kendilerinden ferî kelimelerin türdeği temel anımların ve dolayısıyla temel kelimelerin bulunduğu, ikincisi, üçten fazla harften oluşan köklerin çoğunlukla terkiplerden veya birkaç kelimedenden kısaltılarak elde edilmiş yapay